

ХРЕСТОПОДІБНІ ЗНАКИ НА ТРАДИЦІЙНІЙ КЕРАМІЦІ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ: ІСТОРІЯ Й СЕМАНТИКА

Охарактеризовано історію побутування хрестоподібних знаків на кераміці Лівобережної України останньої третини VII тис. до н. е. — першої третини XX ст.

Ключові слова: хрести, свастики, кераміка.

Охарактеризована история использования крестовидных знаков на керамике Левобережной Украины последней трети VII тыс. до н. э. — первой трети XX века.

Ключевые слова: кресты, свастики, керамика.

The characteristic of the history of the use of cross-shaped marks on ceramics Left Bank Ukraine during the late 7th millennium B.C. - the first third of the 20th century A.D.

Key words: crosses, swastikas, ceramics.

Лівобережна Україна — своєрідний регіон зі складною історією й багатьма традиціями народного мистецтва, зокрема гончарства, що розвивалося, як і загалом культура регіону, хвилеподібно (чергувалися періоди піднесення, стагнації та занепаду) [27]. Здебільшого, в періоди піднесення та стагнацій, місцеві майстри виготовляли кераміку із зображеними хрестами. Це єдині з багатьох елементів орнаментів, тлумачення семантики яких зафіксовано етнографами безпосередньо від майстрів і користувачів. Реліктовий звичай нанесення їх на глиняні вироби з магічною метою зберігався на території Дніпровського Лівобережжя й у першій третині XX ст., коли символіка інших елементів орнаментів українських народних виробів була забута, навіть найсемантичніше навантажених — рушників [24, с. 26–27]. Факт збереження в народній пам'яті тлумачення значення саме хрестів пояснюється їх подібністю до головного християнського символу.

Семантика зображень прямих чотирикінцевих хрестів на посудинах, пов'язаних із молочним господарством («гличиках»), детально висвітлена в працях Миколи Сумцова [19, с. 38], Євгенії Спаської [18, с. 35–41], Олеся Пошивайла [14, с. 270–273] і Костянтина Рахна [17, с. 120–128]. Але жоден зі згаданих дослідників не простежив ретроспективу використання цих елементів, не охарактеризував значення подібних зображень на інших видах глиняного посуду. Дещо ширше коло виробів з хрестами на українській кераміці розглянуто в дослідженнях Галини Івашків [7, с. 74–77, 196–226]. Але і в них матеріали Лівобережної України охарактеризовано поверхово. Опубліковано також кілька узагальнюючих археологічних праць [8; 11; 13; 28], однак у них надано інформацію лише про окремі пам'ятки, культури, періоди. Тому вважаємо тему цієї статті актуальною. Мета: узагальнити інформацію про історію побутування хрестоподібних знаків на традиційній кераміці Дніпровського Лівобережжя та їх семантику.

Упродовж понад восьмитисячолітньої історії гончарства на території Лівобережної України в орнаментатії глиняних виробів використовувалося кілька груп хрестоподібних знаків. Перша і найчисельніша — прямі чотирикінцеві хрести.

Більшість таких знаків зафіксовано на кераміці: XIX — першої половини XX ст., VIII — початку XIII ст., VII-V ст. до н. е., XVI–XV ст. до н. е. Рідше вони використовувалися у XVIII ст. [10, с. 159, рис. 1:4; 23, с. 63, рис. 18:3], а з окремих часів, наприклад, другої половини XIII–XVI ст., не відомі взагалі.

Упродовж XIX — першої половини XX ст. хрести (одиничні прямі чотирикінцеві) здебільшого наносилися на шії глечиків для утримання й відстоювання (з метою збору вершків) молока. Техніка їх зображення відповідала орнаментальним традиціям, властивим гончарному центру, в якому виготовлялися ті чи інші посудини. Відповідно, більшість таких знаків намальовано ангобами. Лише на глечику першої половини 1920-х рр. із с. Шатрище (Чернігівщина), основний орнамент якого було нанесено за допомогою лискування і прокочування штампом, хрест був удавлений [18, с. 36–37]. Іноді хрести впродовж XIX — першої половини XX ст. гончарі зображували на посудинах, не пов'язаних з молочним господарством — тиквах і мисках [12, с. 17; 23, с. 66]. Одиничні прямі хрести відомі й на кераміці, знайдених на археологічних пам'ятках регіону: денцях мисок черняхівської археологічної культури (III–IV ст.), вусі глечика салтівської археологічної культури (VIII ст.), стінках горщиків з ритуальних комплексів і внутрішньої поверхні окремих сковорідок IX — початку XI ст. Такі знаки головні серед тавр на денцях посуду салтівської (VIII–IX ст.) та давньоруської (XI — перша половина XIII ст.) археологічних культур [25, с. 122, 132, 181]. У VII–V ст. до н. е. одиничні хрести були також поширені на кружалах для веретен, блокоподібних і котушкоподібних виробів [28, с. 108–112], а в IV–V ст. — кружалах [25, с. 119].

Окрім того, що хрести зображали одиничними, вони використовувалися в складних композиціях, наприклад, на посуді зрубної археологічної культури (XVI — XIV ст. до н.е.), які детальніше охарактеризуємо нижче.

Другим поширеним різновидом хрестоподібних знаків були навскісні чотирикінцеві, які зазвичай належали до складу складних орнаментальних композицій, зокрема доби неоліту (V тис. до н. е.), бронзи (XXVI–XVIII ст. до н.е.), роменської археологічної культури (IX–X ст.). У зрубній археологічній культурі такі знаки активно використовувалися в піктографічних та «календарних» орнаментах. Оригінальні за формою навскісні хрести («з крючками») наносили представники бондарихинської культури (XII — перша половина VIII ст. до н. е.) [25, с. 51, рис. 11:13, с. 66, 86, рис. 41:4, 5, с. 89, рис. 44:11].

Третім, але менш численним, різновидом хрестоподібних знаків були свастики, які зазвичай використовували у вищеозначених періодах, окрім найпізнішого. На кераміці XIX — поч. XX ст. самостійних свастик не виявлено. Лише гончарі Опішні (Полтавщина) іноді поєднували поширений у місцевих розписах мисок елемент «подвійна лиштва» у свастикоподібній композиції (свастичну форму в ній мали фон й орнамент), що називалася — «подвійна лиштва навхрест» [22, с. 24, рис. 214].

Активне використання свастик розпочалося під час розвитку зрубної археологічної культури, де вони зазвичай належали до складних композицій. Найбільше їх віднайдено на багатоорнаментованих посудинах раннього етапу її розвитку (XVI—XV ст. до н.е.) [13, с. 26], найімовірніше, культових. Зображали свастики з лівосторонньою та правосторонньою орієнтацією кінців, самостійними або вписаними в ромби чи трикутники. Розташовували під прямим чи гострим кутами до горизонтальної поверхні [2, с. 248, рис. 89:4; 9, с. 80, 88, рис. 4, 13; 13, с. 14, 16, рис. 1, 2, 6]. На кількох посудинах раннього етапу зрубної культури в зображеннях зі свастиками є підстави вбачати піктограми. Поодинокі свастикоподібні зображення виявлено на посуді бондарихинської культури [5, с. 192, рис.3; 13, с. 14, рис. 1, 2; 25, с. 89, рис. 44:1, с. 182-184].

Свастики використовувалися в VI—IV ст. до н. е. (скіфський час). Їх зображали або на невеликих (висотою 8 та 5 см) посудинах (відомі дві), або на зрізанобіконічних кружалах для веретен (відомо два). На посуді зображення мають ознаки піктограм. На одному з кружал свастикоподібний знак розміщено хвилястою лінією з чотирьох ланок, яка якщо дивитися зверху, є хрестоподібною.

Вироби зі свастиками (невеликі посудини та кружала) виявлено також на пам'ятках III—V ст. н.е. [25, с. 172, рис. 100].

Інший період використання свастик — доба Русі. У цей час вони були непоодинокими серед тавр на денцях посуду [11].

Четверта група хрестоподібних знаків — близькі за обрисами до пізніших «мальтійських» хрестів. Спільною їх ознакою є п'ятичастинність. У центрі давні майстри, переважно, зображували ромб. На його вершинах — трикутники чи кутоподібні елементи, сторони яких продовжують сторони ромба. Вільні вершини іноді завершували округлими вдавленнями. Геометричні фігури, з яких складаються хрестоподібні знаки, були незаповненими, або їх горизонтально, навскісно чи сітчасто штрихували. На досліджуваній території «мальтійські хрести» представлені на пам'ятках Поворскля, переважно другої половини VIII ст. до н.е. Можливо, використовувались і на початку VII ст. до н. е. [8, рис. 4; 26, с. 325—327].

П'ятий — класичний православний восьмикінецьний хрест — зображений на рідкісній мисці «на коливо» кінця XIX — початку

XX століття [15, с. 343]. Відрізняється не лише формою, а й місцем у композиції (розташований по центру, домінує над іншими).

Тяглої традиції у використанні жодного різновиду хрестоподібних знаків для орнаменталізації кераміки Лівобережної України не простежується. Помітно, що побутували вони впродовж певних історичних періодів (найдовше — кількасотлітніх), після яких розпочинався період, у який хрестоподібних знаків не виявлено або ж вони були рідкісними.

Питання про причини періодичного виникнення хрестоподібних елементів в орнаментах місцевого населення є складним. Найпростіше віднайти відповідь на нього для новітнього часу — свастика-подібні зображення виникли на опішнянській кераміці внаслідок ускладнення місцевих композицій орнаментів. Прямі чотирикінцеві хрести — явище іншого типу. У XX ст. мешканці багатьох населених пунктів колишньої Гетьманщини вірили, що такий знак на глечичку оберігатиме молоко в ньому від порчі відьмами [19, с. 38] або вважали, що в такому виробі буде кращий «збір» вершків [18, с. 38–39].

Євгенія Спаська детально описала обставини нанесення прямих хрестів на посуд. 1926 р. вона опитала одного з найстаріших гончарів с. Шатрище Новгород-Сіверського повіту і з'ясувала, що хрест він зображав лише раз на рік — «у збірну чи Федорову суботу» (суботу першого тижня Великого посту), коли правилася служба в церкві, приблизно від її середини до кінця (період, що орієнтовно міг тривати від 30 хвилин до 2 годин) [18, с. 38–39]. Дослідниця простежила паралелі між сутністю свята й очікуваним від зображення ефектом. Збірна субота в народному календарі вважалася важливим моментом концентрації життєвих благ [18, с. 41], тому люди вірили, що і у виготовлених цього дня глечиках, позначених хрестиками, концентруватиметься більше вершків.

Зображення аналогічних хрестів на тогочасних посудинах, не пов'язаних з молочним господарством [12, с. 17; 23, с. 66], очевидно, свідчить про їх загальнообереговість, що також доводять етнографічні матеріали. Наприкінці XIX ст. записано відомості з Куп'янського повіту Харківської губернії про те, що господарина, «складаючи борщ у новий горщик, його попередньо перехрестить і напише зовні на дні і на боках п'ять хрестів. Хрести пишуть крейдою або вугіллям» [3, с. 273]. Зображення берегових хрестів (для захисту садиби від блискавки і нечистої сили) з цією метою наносилися і на інші предмети. Наприклад, на Хрещення — освяченою крейдою на двері, ворота, вікна, передні кути будівель, на Чистий Четвер — димом освяченої («страсної») свічки на одвірки, балки, сволоки тощо [25, с. 180].

Знайдені глечики із зображеними на шиях хрестами в об'єктах XVIII ст. [10, с. 159, рис. 1:4; 23, с. 63, рис. 18:3] дозволяють дійти висновку про те, що на території Гетьманщини традиція зображення прямих хрестів з береговою метою існує принаймні з доби козацтва.

Очевидно, саме обереговий сенс вкладали в зображення одиничних хрестів на посуді й жителі Лівобережної України давніших часів. Семантика прямих хрестів, що використовувалася в складних композиціях, очевидно, була іншою.

Класичний православний восьмикінечний хрест, зображений на мисці «на коливо» кінця XIX — початку XX ст. [15, с. 343], що використовувався в поминальному обряді, підкреслював його сутність, нагадував про смерть і воскресіння.

Про семантику свастик на давній українській кераміці досі тривають суперечки, а будь-які висновки щодо неї за нинішнього рівня розвитку наукових досліджень — гіпотетичні. Хоча підстав сумніватися в наявності в таких знаках певного змісту немає, про що опосередковано свідчить факт нанесення їх лише на окремі, рідкісні вироби (посуд і кружала), але неодноразове, в різні періоди, використання в піктографічних зображеннях. Нині існує значна кількість гіпотез щодо значення свастик символу, зокрема діаметрально протилежних [1]. Найпоширенішою є та, що свастикоподібні знаки — солярні, на нашу думку, на окремих давніх глиняних виробах з території України їх символіка була саме такою, тому складний малюнок на посудині зрубно́ї культури з уписаними в трикутники (11 штук) свастиками (дві лівосторонні й одна правостороння) можна інтерпретувати, як символічне зображення року, де свастиками позначали певні періоди [9, с. 88, рис. 13]. Можна припустити, що лівосторонніми свастиками позначалися місяці, коли відбувалися весняне й осіннє рівнодення, а правосторонньою — літнє сонцестояння. Трикутники, в яких не міститься хрестоподібних знаків, у такому разі припадають на період, коли сонце «світить та не гріє» — зиму. Підтверджують вірогідність цього припущення відомості про те, що в народів Індії, у період, близький до часу створення аналізованих виробів, сонце асоціювалося з птахом. Знак свастики із загином кінців уліво символізував політ сонячного птаха на північ восени і взимку, а із загином вправо — навесні, влітку — на південь [4, с. 122]. Цікаво, що схожі на птаха хрести із загнутими кінцями відомі на кружалі VI–IV ст. до н. е. зі Східного укріплення Більського городища [16, рис. 3:12] та посуді пізнього етапу існування роменської археологічної культури (IX ст.) з Полтави [20, с. 51–59]. У другому разі горщик з таким знаком умазано в черинь печі ще з двома орнаментованими посудинами. Очевидно, господиня житла використовувала спеціально виготовлений і декорований посуд у ритуалі, з метою вбезпечення сім'ї від нещастя [25, с. 181–182].

Солярну символіку є підстави вбачати і в зображенні на посуді, виявлений у могилі біля с. Кириківка (Сумщина) [13, с.14, рис.1, 2]. Воно складається з 12 свастик: 9 — правосторонніх і 3 — лівосторонніх, що можуть символізувати зимові місяці.

Аргументованою є гіпотеза щодо символіки зображення з одичною свастикою на посудині з поховання біля с. Новоселівка (Луганщина). У ньому вбачається «знаковий запис перемоги Індри, позначеного свастикою, над змієподібним Врітрою» [13, с. 16]. Слід додати, що в індійській міфології сонце вважалося оком Індри [21, с. 533].

Найпевніше етап проникнення хрестоподібних знаків на територію Дніпровського Лівобережжя можна окреслити щодо «мальтійських хрестів». Спочатку (IX ст. до н. е.) це своєрідне поєднання геометричних фігур використовувалося на кераміці із сучасної території Італії. У середині VIII ст. до н.е. — виникло в Південно-Східній Європі (басейн Середнього Дністра, другий етап розвитку культури Басараб). Дещо пізніше (із середини до третьої чверті VIII ст. до н.е.) набули поширення в Середньому Подніпров'ї. На Правобережжі Дніпра — на пам'ятках типу Жаботин-II, на Лівобережжі — поселеннях Поворскля. Дослідники тогочасних археологічних пам'яток Марина Дараган і Майя Кашуба пояснили поширення цього символу разом із комплексом новацій у галузі матеріальної й духовної культури — міграціями невеликих колективів, переміщенням окремих індивідуумів, ідей тощо із Середньодністровського басейну [6, с. 471]. Але найвірогіднішою є версія про міграцію невеликого колективу, який приніс із собою нові для Середнього Подніпров'я традиції формотворення та декорування кераміки й уявлення, з нею пов'язані.

Нині більшість дослідників дотримують думки, що «мальтійські хрести» — антропоморфні чи зооморфні символи. Це твердження конкретизують унікальні зображення. Наприклад, на черпаку з жертovníка поселення Лихачівка (Полтавщина) хресту надано виразної антропоморфності завдяки зображенню вгорі «головного убору з різьками, що закінчуються «курчачими лапками» [26, рис. 2: 16, 20]. Зображення «мальтійських хрестів» віднайдено на посуді специфічної форми, пристосованій для зачерпування і споживання напоїв (очевидно, алкогольних) — черпаках та окремих посудинах для зберігання цих напоїв — корчагах. Н а нашу думку, ці вироби використовувалися під час певних обрядів землеробського циклу, спрямованих на сприяння родючості, плодючості [26, с. 332–333]. Саме підсилувати цей вплив, символізуючи божественну істоту, якій приносили жертву під час обряду, могли хрестоподібні зображення.

Отже, багата символіка знаків простої форми — хрестів — на кераміці Лівобережної України свідчить про древні дохристиянські корені обряду його нанесення. Нині є підстави стверджувати, що ці знаки, як елементи орнаментів кераміки на досліджуваній території, використовувалися епізодично, очевидно, під впливами зовні. Найімовірніше, вони мали обереговий сенс, символізували сонце-тепло-родючість-благодать.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з детальнішим вивченням механізмів поширення і зникнення різних видів хрестоподібних знаків на досліджуваній території.

Список літератури

1. Багдасаров Р. Свастика: священный символ. Этнорелигиоведческие очерки / Роман Багдасаров. — М. : Белые альвы, 2002. — 432 с.
2. Берестнев С. И. Восточноукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н. э.) / С. И. Берестнев ; под ред. Я. П. Гершковича. — Х. : ПФ Амет, 2001. — 264 с.
3. В. Щ. Пища и питье крестьян-малороссов с некоторыми относящимися сюда обычаями, повериями и приметами / В. Щ. // Этнографическое обозрение. — 1899. — №1. — С. 266–322.
4. Голан А. Миф и символ / А. Голан. — М. : Русслит, 1993. — 375 с.
5. Давня кераміка України: археологічні джерела та реконструкції. — К. : Тов. «Коло-Ра», 2001. — Ч.1. — 264 с.
6. Дараган М. Н. Начало раннего железного века в Днепровской Правобережной Лесостепи / М. Н. Дараган. — К. : КНТ, 2011. — 848 с.
7. Івашків Г. Декор української кераміки XVI — першої половини XX століть / Галина Івашків. — Львів, 2007. — 544 с.
8. Кашуба М. «Чудесные знаки» галлыштатского периода в Юго-Западной Европе и Северном Причерноморье: 1. Мальтийский крест / Майя Кашуба, Дараган Марина // Studia archeologiae et historiae antiquae. — Chişinău : Universitatea de Stat din Moldova, 2009. — S. 65–86.
9. Ковалева И. Ф. Социальная и духовная культура племен бронзового века (по материалам Левобережной Украины) / И. Ф. Ковалева. — Днепропетровск : Изд-во Днепропетровского ордена Трудового Красного Знамени государственного университета, 1989. — 88 с.
10. Луговий Р. Матеріали XVIII століття з території Полтавської фортеці / Роман Луговий // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2007. — Вип. XVI. — С. 159–161.
11. Мироненко К. Елементи християнської символіки на давньоруському посуді (за матеріалами археологічних досліджень посаду літописної Лтави 1997–1998 рр.) / Костянтин Мироненко // Християнські старожитності Лівобережної України. — Полтава : Археологія, 1999. — С. 30–33.
12. Міщанин В. Словник гончарів Глинського, Малих Будищ, Старих Млинів, Хижняківки. Матеріали до Національного словника «Українські гончарі». Книга 1 / Віктор Міщанин. — Опішне : Українське Народознавство, 1999. — 368 с.
13. Отрощенко В. В. Свастика в знакових системах доби міді-бронзи в Україні / В. В. Отрощенко, В. М. Корпусова // Магістеріум. — К. : Видав. дім «КМ Академія», 2003. — Археологічні студії. — Вип. 11. — С. 13–18.
14. Пошивайло О. Етнографія українського гончарства / Олесь Пошивайло. — К. : Молодь, 1993. — 408 с.
15. Пошивайло О. Опішнянська мальована миска другої половини XIX — початку XX століття (у зібранні Російського етнографічного музею в Санкт-Петербурзі) / Олесь Пошивайло. — Опішне : Українське Народознавство, 2010. — 632 с.

16. Радзівєвська В. Є. Техніка прядіння у населення Лісостепової Скіфії / В. Є. Радзівєвська // Археологія. — 1979. — № 32. — С. 19–26.
17. Рахно К. Ю. Магический символ на кувшине для молока украинцев Сибири / К. Ю. Рахно // Сибирский субэтнос : культура, традиции, ментальность : материалы VI Всеросс. с междунар. участием науч.-практ. интернет-конф. — Красноярск : РИО КГПУ им. В. П. Астафьева, 2010. — С. 117–131.
18. Спаська Е. Глечик з хрестиком (етюд з циклу «Чернігівське гончарство») / Е. Спаська // Матеріали до етнології й антропології. — Львів, 1929. — Т. XXI–XXII. — Ч.1. — С. 35–41.
19. Сумцов Н. Ф. Очерки народного быта (Из этнографической экскурсии 1901 г. По Ахтырскому уезду Харьковской губернии) / Н. Ф. Сумцов // Харьков : типо-литогр. «Печатное дело» кн. К.И. Гагарина, 1902. — 57 с.
20. Супруненко О. Б. Дослідження посаду Літописної Лтави : Інститутська гора / Супруненко О. Б. та ін. — К.-Полтава, 2009. — Ч. 2. — 132 с.
21. Топоров В. Н. Индра / В. Н. Топоров // Мифы народов мира. — М. : Сов. энциклопедия, 1987. — Т.1. — А-К. — С. 533.
22. Украинское народное творчество. Серия VI. Гончарные изделия. Выпуск 1-й. Типы украинской гончарной посуды. — Полтава : Издание Кустарного склада Полтавского губернского земства, 1913. — 28 с.
23. Ханко О. В. Полтавський гончарський осередок у контексті новітніх досліджень / Ханко О.В. // Археологічний літопис Лівобережної України. — Полтава, 2000. — Ч.1/2. — С. 54–66.
24. Щербаківський В. Орнаментація української хати / Вадим Щербаківський. — Рим : вид. "Богословія", 1980. — 46 с.
25. Щербань А. Декор глиняних виробів Лівобережної України від неоліту до середньовіччя / Анатолій Щербань. — Полтава : АСМІ, 2011. — 248 с.
26. Щербань А. Л. До питання вивчення декору й функцій глиняних черпаків початку доби заліза Лівобережної України / А. Л. Щербань // Древности Восточной Европы : сб. науч. трудов к 90-летию Б. А. Шрамко. — Х. : ХНУ им. В. Н. Каразина, 2011. — С. 325–334
27. Щербань А. Історія орнаментації кераміки Лівобережної України VII тисячоліття до н.е. — XVI століття / Щербань Анатолій // Вісн. Львівськ. нац. акад. мистецтв. — 2010. — Вип. 21. — С. 205–216.
28. Щербань А. Прядіння і ткацтво у населення Лівобережного Лісостепу України VII — початку III століття до н.е. (за глиняними виробами) / Анатолій Щербань. — К. : Молодь, 2007. — 256 с.

Надійшла до редколегії 11.03.2014 р.